

Het ‘Oekraïne-referendum’ in de ogen van kiezers

Martin Rosema, Peter Kanne en Laurens Klein Kranenburg

Abstract

Het tweede landelijke referendum in Nederland sinds de invoering van het algemeen kiesrecht zal gaan over het associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne. Hoe de bevolking tegen dit referendum aankijkt hebben we onderzocht op basis van een enquête onder ongeveer 3.500 kiezers. Zij zijn verdeeld over de vragen of dit referendum wenselijk is en of de politici in Den Haag de uitslag moeten volgen. Veel kiezers hadden enkele maanden voor de stemming al een stemintentie, zonder veel te weten van de inhoud van het verdrag, en een meerderheid was van plan om ‘tegen’ te stemmen. De stemvoorkeur is primair afhankelijk van het oordeel over Europese integratie in het algemeen, waar veel kiezers sceptisch over zijn. Als dit patroon in de campagneperiode niet gaat veranderen, dan wordt het voor de voorstanders van het verdrag moeilijk om de achterstand in te lopen.

Inleiding

Ruim tien jaar na het roemruchtige referendum over de Europese Grondwet mag de Nederlandse bevolking zich binnenkort opnieuw uitspreken over een Europese kwestie. Op 6 april 2016 is de vraag aan de orde of Nederland het associatieverdrag van de Europese Unie met Oekraïne moet ratificeren. Het is de eerste volksstemming die wordt gehouden op basis van de referendumwet die sinds 1 juli 2015 van kracht is. Dit referendum zou het begin kunnen markeren van een nieuw hoofdstuk in de Nederlandse democratie, waarbij de bevolking vaker de kans aangrijpt om in het stemhokje te laten weten hoe zij oordeelt over specifieke besluiten van de beleidsmakers in Den Haag.

In dit hoofdstuk beschouwen we het aankomende referendum vanuit het perspectief van kiezers. Hierbij maken we gebruik van enquête-onderzoek naar de opvattingen van Nederlandse burgers over het Oekraïne-referendum, wat we hebben uitgevoerd voor aanvang van de campagne (zie appendix). We gaan achtereenvolgens in op de wenselijkheid van het referendum, de te verwachten opkomst, de stemkeuze (voor of tegen) en factoren die deze bepalen, en de vraag of regering en parlement de referendumsuitslag moeten volgen in hun besluitvorming. We sluiten af met een beknopte reflectie.

Is een referendum wenselijk?

Het referendum en de representatieve democratie

De wenselijkheid van het referendum als democratisch instrument binnen de representatieve democratie wordt al langer bediscussieerd dan menigeen zich realiseert. Bijna een eeuw geleden, in de tijd dat algemeen kiesrecht werd ingevoerd voor achtereenvolgens mannen (1917) en vrouwen (1919), vond al discussie plaats over de vraag of kiezers de mogelijkheid moeten hebben om de besluiten van hun volksvertegenwoordigers via een referendum tegen te houden. Een staatscommissie onder leiding van toenmalig minister-president Charles Ruijs de Beerenbrouck oordeelde in 1920 echter negatief over de mogelijkheid om het referendum in de grondwet op te nemen en het gebeurde niet. De woorden uit het rapport van de commissie spreken boekdelen: “Deze plant van vreemden bodem te enten op onze constitutie, ware een gevaarlijke proefneming. Als de Staten-Generaal gesproken hebben, is voor eene nadere beslissing van het kiezersvolk geen plaats.”¹ De commissie vond het referenduminstrument niet passen binnen een representatieve democratie.

Verscheidene andere staatscommissies bogen zich later opnieuw over het onderwerp, waarbij het referendum soms wel positief werd beoordeeld. Dat gold in het bijzonder voor de Commissie-Biesheuvel, die in 1985 positief

¹ Commissie-Ruijs de Beerenbrouck 1920, p. 5. De enige situatie waarin volgens de commissie een referendum te rechtvaardigen zou kunnen zijn, is bij verandering van staatsvorm en bij de tweede lezing van grondwetswijzigingen die de benodigde tweederdemeerderheid van de stemmen in het parlement niet behalen.

adviseerde over een 'facultatief beslissend wetgevingsreferendum'. In de argumentatie ging de commissie onder meer in op het afnemend besef bij burgers van medeverantwoordelijkheid voor het politieke proces, de behoefte aan sterkere legitimatie van belangwekkende besluiten, en de mogelijkheid dat de coalitievorming leidt tot besluiten waar geen meerderheid van de kiezers achter staat. Er bleek echter onvoldoende politieke steun voor dit voorstel en het referendum werd wederom niet in de wet opgenomen.

Het referendum is ook daarna nooit in de grondwet terechtgekomen, maar dat moment was eenmaal wel dichtbij. Het voorstel tot invoering van een bindend correctief referendum van het eerste kabinet-Kok (PvdA, VVD, D66) sneuvelde echter in mei 1999 bij de tweede lezing in de Eerste Kamer.² Om het leed voor coalitiepartner D66 te verzachten en een kabinetsbreuk te lijmen werd de *Tijdelijke Referendumwet* tot stand gebracht, die een niet-bindend correctief referendum mogelijk maakte en geen grondwetswijziging vereiste. Deze wet was van kracht van 2002 tot en met 2004, maar leidde niet tot een landelijk referendum.

In 2005 kwam het dan toch tot het eerste landelijke referendum sinds de invoering van het algemeen kiesrecht. Op initiatief van de Tweede Kamer werd een volksraadpleging gehouden over het verdrag inzake een Europese Grondwet, vanuit het idee dat een zo ingrijpend politiek besluit een sterke legitimering vereist. Blijkbaar vond ook een meerderheid van de kiezers het onderwerp van voldoende belang om de gang naar het stemlokaal te maken, want de opkomst bedroeg 63 procent. Een ruime meerderheid (62 procent) stemde tegen deze grondwet. De regering en het parlement volgden de uitslag en ratificeerden dit verdrag niet. Twee jaar later bereikten de Europese regeringsleiders overeenstemming over het Verdrag van Lissabon, wat inhoudelijk niet sterk van de Europese Grondwet afweek, en dit verdrag werd door Nederland wel geratificeerd (zonder voorafgaande volksraadpleging) en uiteindelijk – na twee referenda in Ierland – door alle EU-lidstaten.

De *Tijdelijke Referendumwet* en het referendum over de Europese Grondwet legden de basis voor twee initiatiefwetten die in 2005 werden ingediend door Tweede Kamerleden Wijnand Duyvendak (GroenLinks),

² Van Merriënboer 1999.

Niesco Dubbelboer (PvdA) en Boris van der Ham (D66). De *Wet correctief referendum* voorziet in een bindend referendum en vereist derhalve een grondwetswijziging. Deze wet is in eerste lezing aangenomen door het parlement, maar of na de volgende verkiezingen bij de tweede lezing de benodigde tweederdemeerderheid in beide kamers wordt behaald valt te bezien. De andere initiatiefwet is de *Wet raadgevend referendum*, die opnieuw een landelijk niet-bindend correctief referendum mogelijk maakt en die sinds 1 juli 2015 van kracht is.³ In de Memorie van Toelichting halen de initiatiefnemers niet alleen argumenten aan uit eerdere discussies, maar wijzen zij ook expliciet op de wens van kiezers zelf om via referenda invloed op de politieke besluitvorming uit te oefenen. Dat zou niet alleen blijken uit de opkomst bij het referendum over de Europese Grondwet, maar ook uit opinieonderzoek. In de argumentatie om het referendum wettelijk mogelijk te maken wordt sterker dan voorheen ook het perspectief geïntegreerd van de kiezer, die tegenwoordig mondiger en beter opgeleid is dan vroeger en dus ook voldoende toegerust zou zijn om deze publieke taak op zich te nemen.

Wenselijkheid van het referendum volgens kiezers

Een meerderheid van de Nederlandse bevolking staat tegenwoordig positief tegenover het referendum als democratisch instrument. In het rapport *Meer democratie, minder politiek*,² van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden verscheidene studies besproken waaruit naar voren komt dat er onder burgers duidelijk steun is voor het houden van referenda. In een grootschalig onderzoek uit 2011 blijkt bijvoorbeeld dat op dat moment 54 procent van de Nederlandse bevolking van 16 jaar en ouder het eens was met de stelling dat het referendum een geschikt middel is om besluiten te nemen over belangrijke kwesties, terwijl slechts 13 procent het daarmee oneens was (de overigen stelden zich neutraal op of hadden geen mening).⁴ De auteurs van het SCP-rapport concluderen dat Nederland hiermee in de pas loopt met het buitenland, want in veel andere Westerse landen staat de

³ 'Raadgevend' betekent dat het initiatief vanuit de bevolking komt (in tegenstelling tot 'raadplegend') en dat de uitslag voor het bestuursorgaan niet bindend is.

⁴ Coffé & Michels 2014, geciteerd door SCP 2015.

bevolking eveneens positief tegenover referenda. Het idee dat het referendum in een behoefte voorziet, wordt ondersteund door de ervaring op gemeentelijk niveau. Bij ongeveer 60 procent van de vele referenda die de afgelopen eeuw op lokaal niveau zijn gehouden, maakte een meerderheid van de burgers de gang naar het stemlokaal.⁵

Het feit dat een meerderheid van de bevolking positief oordeelt over referenda in algemene zin, betekent vanzelfsprekend niet dat ze een referendum over elk onderwerp een goed idee vinden. Hoe zit dat met het verdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne? In december 2015 hebben we ongeveer 3.500 kiezers de vraag voorgelegd of zij het een goed idee vinden dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden. Kiezers die positief en negatief oordeelden, hielden elkaar redelijk in evenwicht: 40 procent vond het 'wel een goed idee' en 37 procent 'niet een goed idee'; de overige 23 procent gaf aan het niet te weten. Kortom, hoewel de meeste kiezers voorstander zijn van het referendum in het algemeen, lopen over het referendum over dit onderwerp de meningen nogal uiteen. Als we kijken naar verschillen ten aanzien van geslacht, leeftijd en opleiding dan blijkt de laatste factor het meest relevant: terwijl lager en middelbaar opgeleiden dit referendum in meerderheid een goed idee vinden, oordeelt een meerderheid van de hoger opgeleiden negatief (zie tabel 1 op de volgende bladzijde). Dat heeft mede te maken met het feit dat lager opgeleiden negatiever oordelen over Europese integratie.

In vergelijking met het referendum over de Europese Grondwet in 2005 valt op dat er voor het Oekraïne-referendum beduidend minder steun is. Indertijd gaf voorafgaand aan het referendum namelijk 66 procent van de kiezers aan dat ze het een goed idee vonden om over de Europese Grondwet een referendum te houden, terwijl slechts 14 procent dat niet goed vond; na afloop van dat referendum was zelfs 79 procent positief over het houden van dit referendum.⁶

⁵ Van der Krieken 2015, p. 35.

⁶ Aarts & Van der Kolk 2005, p. 161.

Tabel 1: Wenselijkheid van het Oekraïne-referendum: antwoord op de vraag “Vindt u het een goed idee dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden, of vindt u dat geen goed idee?”

	Lager opgeleiden	Middelbaar opgeleiden	Hoger opgeleiden	Allen
Wel een goed idee	47%	48%	34%	40%
Niet een goed idee	23%	25%	48%	37%
Weet ik niet	30%	27%	18%	23%
Totaal	100%	100%	100%	100%
(N)	(568)	(1040)	(1859)	(3467)

Bron: I&O Research, december 2015

De initiatiefnemers van het Oekraïne-referendum⁷ hebben het gepresenteerd als een instrument om de onvrede te uiten over de Europese integratie en het gebrek aan invloed hierop van burgers. In het verlengde daarvan kunnen verwachten dat vooral kiezers die negatief oordelen over de Europese integratie het referendum verwelkomen. Dat is inderdaad precies wat we zien. Van kiezers die de stelling onderschrijven dat ‘de Europese integratie te ver is gegaan’ en een oordeel geven over de wenselijkheid van dit referendum, oordeelt een meerderheid (68 procent) *positief* over het referendum, terwijl bij kiezers die de stelling niet onderschrijven een meerderheid (66 procent) *negatief* oordeelt. De verschillen worden nog groter als we kijken naar het voorgenomen stemgedrag bij het referendum: van kiezers die positief oordelen over het verdrag noemt slechts 25 procent het een goed idee dat dit referendum wordt gehouden, terwijl van de tegenstanders van het verdrag 78 procent die mening is toegedaan.⁸ Hoewel de meeste kiezers kunnen aangeven of zij het referendum over het verdrag met Oekraïne wenselijk vinden of niet, blijkt dat oordeel niet

⁷ De benodigde driehonderdduizend ondersteuningsverklaringen werden (digitaal) verzameld en (uitgeprint) ingediend bij de Kiesraad door actiegroep *GeenPeil*, een samenwerkingsverband van weblog *GeenStijl*, *Forum voor Democratie*, en *Burgercomité EU*. Hun bekendste woordvoerders waren Jan Roos en Thierry Baudet.

⁸ In deze cijfers zijn ook respondenten meegenomen die antwoordden niet van plan zijn te gaan stemmen, maar bij een vervolgvraag wel antwoordden hoe ze zouden stemmen als dat verplicht zou zijn.

gestoeld op veel kennis over het onderwerp. Ongeveer een kwart (26 procent) zei in december te weten welke onderwerpen in de associatie-overeenkomst aan de orde komen, maar zij komen vervolgens meestal niet veel verder dan een 'vrijhandelsverdrag'. Een substantieel deel denkt dat het gaat over de eerste stappen tot toetreding van Oekraïne tot de EU, terwijl anderen weten te melden dat het daar juist niet over gaat.⁹ Het is goed te beseffen dat deze cijfers betrekking hebben op een moment dat de campagne nog nauwelijks op gang was gekomen. Hoeveel kiezers weten van de inhoud en relevantie van het verdrag op het moment dat ze gaan stemmen, en hoe ze na afloop van het referendum denken over de wenselijkheid ervan, zal tegen die tijd moeten blijken.

Opkomst bij het referendum

Wordt de opkomsthempel gehaald?

Het referendum leidt uitsluitend tot een geldig advies van de bevolking bij een opkomst van minimaal 30 procent van alle kiesgerechtigden. Indien de opkomst lager is, dan wordt sowieso overgegaan tot ratificatie van het verdrag door Nederland, omdat regering en parlement dit besluit al hadden genomen. Dat gebeurt ook wanneer de opkomsthempel wordt gehaald en een meerderheid zich uitspreekt vóór goedkeuring van het verdrag. Alleen wanneer de opkomsthempel wordt gehaald én een meerderheid van de opgekomen kiezers 'tegen' stemt, staan de regering en het parlement voor de keuze of ze het verdrag toch ratificeren, dan wel in lijn met de referendumuitslag hun goedkeuring intrekken. Vanwege deze bepalingen in de referendumwet is de opkomst op 6 april 2016 van cruciaal belang. Een indicatie van de te verwachten opkomst kan worden verkregen door kiezers eenvoudigweg te vragen of ze zullen gaan stemmen. Deze vraag hebben we daarom opgenomen in de vragenlijst. In december 2015 was 28 procent 'zeker' van plan om te gaan stemmen en in januari was dat aandeel gestegen naar 34 procent. Daarnaast zei gaf in beide enquêtes 33 procent aan 'waarschijnlijk wel' te gaan stemmen. De andere ondervraagden stelden dat zij 'waarschijnlijk niet' of 'zeker niet' gingen

⁹ Voor meer details over de kennis van burgers van het referendum, inclusief wie de initiatiefnemers waren, zie Kanne, Klein Kranenburg & Rosema 2016.

stemmen, of het niet wisten.¹⁰ Doorgaans is in dergelijke peilingen de categorie ‘zeker wel’ een goede voorspeller van daadwerkelijk gedrag, maar aangezien er een sterk verband bestaat tussen stemmen bij verkiezingen en deelnemen aan opinieonderzoek (ook wanneer zelfaanmelding door respondenten is uitgesloten) is een lagere opkomst waarschijnlijk. Aan de andere kant: het is aannemelijk dat media-aandacht voor het referendum tussen het moment van deze enquête en 6 april meer burgers zal stimuleren om te gaan stemmen. Wat de opkomst zal zijn, blijft tot die datum ongewis. Het zal in belangrijke mate afhankelijk zijn van de aandacht die media in de laatste weken van de campagne aan het referendum besteden en het beeld dat kiezers uiteindelijk hebben van wat er op het spel staat.

Factoren die deelname aan het referendum beïnvloed

De mate waarin burgers geneigd zijn om te gaan stemmen bij het referendum is gerelateerd aan hun demografische kenmerken. Onder mannen is het percentage kiezers dat zei zeker te gaan stemmen hoger dan onder vrouwen (35 tegenover 21 procent), terwijl vrouwen relatief vaak zeiden het nog niet te weten (25 procent tegenover 11 procent van de mannen). Hoewel lager opgeleiden het vaker een goed idee vinden dat er een referendum wordt georganiseerd, zijn zij minder geneigd daadwerkelijk te gaan stemmen dan hoger opgeleiden (zie tabel 2). Maar liefst 47 procent van de lager opgeleiden vond het een goed idee dat er een referendum komt over het verdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne, maar slechts 25 procent zei zeker te gaan stemmen. Onder hoger opgeleiden is dit verval veel kleiner (34 versus 30 procent). Daarnaast bestaan er verschillen tussen de leeftijdscategorieën, maar die zijn beperkt in omvang.

¹⁰ Deze cijfers zijn beduidend lager dan de percentages die in ongeveer dezelfde periode werden gepresenteerd door televisieprogramma *Een Vandaag* (53 procent zei ‘zeker’ te gaan stemmen en 13 procent ‘waarschijnlijk’). Dat heeft vermoedelijk onder meer te maken met de wijze van rekrutering (zelfaanmelding) van respondenten in dit panel. Zie Kas 2016.

Tabel 2: Verwachte opkomst bij het Oekraïne-referendum: antwoord op de vraag "Bent u van plan om te gaan stemmen bij dit referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne?"

	Lager opgeleiden	Middelbaar opgeleiden	Hoger opgeleiden	Allen
Zeker wel	25%	28%	30%	29%
Waarschijnlijk wel	29%	35%	34%	34%
Waarschijnlijk niet	17%	14%	13%	14%
Zeker niet	8%	5%	6%	6%
Weet ik niet	<u>20%</u>	<u>17%</u>	<u>16%</u>	<u>17%</u>
Totaal	100%	100%	100%	100%
(N)	(556)	(1007)	(1852)	(3415)

Bron: I&O Research, december 2015

In het publieke debat wordt geregeld beweerd dat bij referenda vooral tegenstanders van een voorliggend besluit gaan stemmen en dat voorstanders vaak thuisblijven. Uit empirisch onderzoek blijkt dat er inderdaad verschillen zijn in de opkomst onder beide groepen, maar die zijn kleiner dan wordt gedacht.¹¹ Bij het Oekraïne-referendum speelt dat thema in versterkte mate, omdat de referendumwet voorstanders een stimulans geeft om thuis te blijven. Immers, door te gaan stemmen kunnen zij eraan bijdragen dat de opkomstdrempel wordt gehaald, wat tegenstanders in de kaart kan spelen.¹² Onderzoek heeft uitgewezen dat dergelijke opkomstbepalingen een negatief effect hebben op de hoogte van de opkomst.¹³

Om te kunnen inschatten hoe groot deze effecten zijn bij het aankomende referendum, hebben we aan respondenten die zeiden waarschijnlijk of zeker niet te gaan stemmen gevraagd hoe ze zouden stemmen als dat verplicht zou zijn. Van alle kiezers die vervolgens een standpunt innamen ten aanzien van het associatieverdrag, zijn de tegenstanders inderdaad

¹¹ Rosema 2005, p. 75.

¹² Het zou derhalve logischer zijn geweest om een ander soort, of helemaal geen, opkomstdrempel in de wet op te nemen. Zie Rosema 2006; Pauly 2010.

¹³ Aguiar-Conraria & Magalhães 2010; Pauly 2010.

sterker geneigd om te gaan stemmen: het percentage dat zegt dat ‘zeker wel’ bedraagt 47 procent bij de tegenstanders en 33 procent bij de voorstanders. Of de campagne in de aanloop naar 6 april hier verandering in brengt, zal moeten blijken.

Voor of tegen de associatieovereenkomst?

Opvattingen van kiezers (en hun partijen) over het verdrag

Kiezers staan niet alleen voor de keuze of ze bij het referendum gaan stemmen of niet, maar als ze dat doen ook voor de keuze welk antwoord ze geven op de referendumvraag: *Bent u voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne?* Hoewel enkele maanden voor de datum van het referendum de campagne nog op gang moest komen en kiezers nog weinig wisten over de inhoud van het verdrag, was voor ongeveer twee derde van de kiezers die dachten zeker of waarschijnlijk te gaan stemmen al wel duidelijk hoe ze zouden stemmen. Beduidend meer kiezers waren in december van plan ‘tegen’ te stemmen (41 procent) dan ‘voor’ te stemmen (25 procent). Als we de groep kiezers die aangaf het nog niet te weten (34 procent) buiten beschouwing laten, dan zou dat neerkomen op een uitslag van 62 procent tegen en 38 procent voor de ratificatie van het verdrag door Nederland. Bij onze meting in januari was de voorsprong van de tegenstanders teruggelopen, maar nog steeds was een meerderheid van plan om tegen het associatieverdrag te stemmen.¹⁴ Opnieuw zien we verschillen tussen de groepen kiezers wat betreft demografische kenmerken. Vrouwen zeggen tweemaal zo vaak niet te weten hoe ze zullen stemmen dan mannen (49 tegenover 24 procent) en ook bij leeftijd zien we zo’n verschil: in de leeftijdscategorie 18-35 jaar weet 46 procent niet hoe ze zullen stemmen en dat percentage neemt af tot 26 procent bij kiezers van 65 jaar en ouder. De sterkste verschillen ten aanzien van de inhoud van de stemkeuze zien we bij opleiding. Lager en middelbaar opgeleiden waren in december beduidend negatiever over het verdrag met Oekraïne dan hoger opgeleiden. Bij deze categorieën zijn veel meer kiezers tegen dan voor het verdrag, terwijl bij hoger opgeleiden beide groepen

¹⁴ In januari zou 56 procent voor stemmen en 44 procent tegen stemmen, waarbij we kiezers die het niet wisten buiten beschouwing laten. Bron: Kanne, Klein Kranenburg & Rosema 2016.

elkaar redelijk in evenwicht houden (zie tabel 3). Bij onze meting in januari, toen de achterstand van de voorstanders enigszins was teruggelopen, was onder de hoger opgeleiden het aantal voorstanders zelfs iets groter dan het aantal tegenstanders.¹⁵

Tabel 3: Stemintentie bij het Oekraïne-referendum: antwoord op de vraag “Stel dat u vandaag zou moeten stemmen in het referendum, zou u dan voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne stemmen?”

	Lager opgeleiden	Middelbaar opgeleiden	Hoger opgeleiden	Allen
Voor	20%	17%	31%	25%
Tegen	54%	47%	34%	41%
Weet ik niet	26%	36%	34%	34%
Totaal	100%	100%	100%	100%
(N)	(301)	(635)	(1198)	(2134)

Bron: I&O Research, december 2015. Opmerking: Deze vraag is uitsluitend gesteld aan respondenten die bij de voorafgaande vraag zeiden ‘zeker’ of ‘waarschijnlijk’ te gaan stemmen bij het referendum.

Ook bij het referendum over de Europese Grondwet was dit patroon aanwezig: hoger opgeleiden stemden toen vaker voor deze grondwet dan lager opgeleiden.¹⁶ Dit valt goed te begrijpen vanuit de ideeën over wie er profiteren van Europese integratie en voor wie het eerder een bedreiging is. Het zijn immers met name de lager opgeleiden die bijvoorbeeld door goedkope arbeidskrachten uit Oost-Europa hun positie op de arbeidsmarkt in gevaar zien komen, terwijl hoger opgeleiden vaker positieve effecten van de toegenomen mobiliteit op de arbeidsmarkt en andere aspecten van de

¹⁵ In januari zou 56 procent voor stemmen en 44 procent tegen stemmen, waarbij we kiezers die het niet wisten buiten beschouwing laten. Bron: Kanne, Klein Kranenburg & Rosema 2016.

¹⁶ Aarts & Van der Kolk 2005.

Europese eenwording ervaren. Om die reden is de houding ten aanzien van de Europese Unie onder lager opgeleiden steevast meer negatief.¹⁷

Het referenduminstrument wordt beschouwd als middel om besluiten in het representatieve stelsel te corrigeren wanneer het stelsel niet langer representatief is, dus wanneer een besluit niet kan rekenen op instemming van de meerderheid van de kiezers. Het is derhalve interessant om te bekijken in welke mate de voorkeuren van de Tweede Kamerleden overeenkomen met de opvattingen van de burgers die zij vertegenwoordigen. Daarom hebben we respondenten uitgesplitst op basis van de partij waarop zij bij de vorige Tweede Kamerverkiezingen in 2012 hebben gestemd.¹⁸ We vergelijken hun stemvoorkeur bij dit referendum met het stemgedrag in de Tweede Kamer, waar de wet die het verdrag met Oekraïne goedkeurt op 7 april 2015 werd aangenomen met 119 stemmen voor en 31 stemmen tegen. De oppositiefracties van PVV, SP en Partij voor de Dieren stemden tegen de goedkeuringswet en de regeringspartijen VVD en PvdA en de andere oppositiefracties stemden er voor.¹⁹

Indien we de stemvoorkeur bij het referendum bezien in relatie tot de partijkeuze bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012, dan blijken de PVV-kiezers het meest eensgezind. De kiezers van deze partij zijn in groten getale tegen de associatieovereenkomst (zie tabel 4). Ook bij kiezers van VVD, SP, SGP, Partij voor de Dieren en 50PLUS zien we in december een meerderheid die tegen dit verdrag is. Bij de kiezers van PvdA, CDA, D66, ChristenUnie en GroenLinks, daarentegen, is een meerderheid vóór het verdrag. Deze cijfers suggereren dat als alle fracties in de Tweede Kamer hadden gestemd conform de voorkeur (in december) van de kiezers die zij

¹⁷ Hix 2008.

¹⁸ Deze informatie was al bekend voor de respondenten uit het I&O Research panel. Voor de extra geworven respondenten (zie bijlage) is hiernaar gevraagd in de vragenlijst in december 2015. In een ander rapport laten we zien wat de cijfers zijn als we naar de huidige partijvoorkeur kijken (Kanne, Klein Kranenburg & Rosema 2016).

¹⁹ De Kamerleden die zich hadden afgescheiden van hun oorspronkelijke fractie stemden net als die fractie, met uitzondering van voormalig PVV'er Roland van Vliet. Bron: Handelingen Tweede Kamer 2014-2015, nr. 72, item 11 (vergaderdatum 7 april 2015) en de stemmingsuitslagen op de website van de Tweede Kamer.

vertegenwoordigen, het verdrag met Oekraïne was verworpen met 72 stemmen voor en 78 stemmen tegen.²⁰ Een vraag die na afloop van het referendum beantwoord zal moeten worden, is of bij eventuele toegenomen kennis over de inhoud en relevantie van dit associatieverdrag de opvattingen van kiezers en de parlementariërs die hen vertegenwoordigen meer congruent zijn.

Tabel 4: Relatie tussen stemgedrag bij vorige Tweede Kamerverkiezingen en stemvoorkeur bij het Oekraïne-referendum (percentage dat in december van plan was om voor of tegen de associatieovereenkomst te stemmen).

	VVD	PvdA	PVV	SP	CDA	D66	ChristenUnie	GroenLinks	SGP	Pv/dD	50PLUS
Voor %	35	64	6	27	58	62	59	75	24	31	24
Tegen %	65	36	94	73	42	38	41	25	76	69	76
(N)	(437)	(408)	(204)	(131)	(133)	(130)	(34)	(36)	(25)	(26)	(34)

Bron: I&O Research, december 2015. Opmerking: In deze tabel zijn ook respondenten opgenomen die een stemvoorkeur kenbaar maakten bij de vraag hoe ze zouden stemmen indien het verplicht zou zijn om te gaan stemmen.

Factoren die de stemkeuze bij het referendum beïnvloeden

Wanneer kiezers bij een verkiezing of referendum beslissen hoe ze gaan stemmen, maken ze doorgaans geen intensieve inventarisatie van alle voor- en nadelen van het voorliggende besluit, maar gebruiken eenvoudige beslisregels of laten zich leiden door symbolische

²⁰ In de Eerste Kamer zou op deze basis de stemverhouding 37 voor en 37 tegen zijn geweest, en zou het lid van de Onafhankelijke Senaatsfractie (OSF), die tegen stemde, de doorslag geven.

attituden.²¹ Bij het referendum in 2005 over de Europese Grondwet speelden verschillende factoren een rol.²² Kiezers bleken hun stemkeuze primair te baseren op hun oordeel over het proces van Europese integratie in het algemeen, en dus niet zozeer op de precieze inhoud van die grondwet. Dit kwam in vrijwel elk onderzoek als belangrijkste verklarende factor naar voren. Het oordeel over de zittende regering speelde ook een rol, maar dat effect was veel minder sterk. Daarnaast volgden kiezers tot op zekere hoogte het oordeel van de politieke partij waarmee zij zich verwant voelden.

De initiatiefnemers van het referendum, met Jan Roos van GeenPeil en Thierry Baudet van Forum voor Democratie als bekendste woordvoerders, hebben er geen geheim van gemaakt dat het hen niet zozeer was te doen om de inhoud van het associatieverdrag met Oekraïne. Ze grepen dit onderwerp aan om via een referendum onvrede te kunnen uiten over de (in hun ogen) te vergaande Europese integratie en het gebrek van democratische invloed hierop van burgers. Tegen deze achtergrond ligt het in de lijn der verwachting dat de meningen van kiezers over Europese integratie van invloed zijn op de voorgenomen stemkeuze bij het Oekraïne-referendum. En hoewel in de associatieovereenkomst de namen van Rusland en president Vladimir Poetin geen enkele keer voorkomen, moge het duidelijk zijn dat het verdrag ook een rol speelt in de geopolitiek op het Europese continent. Het tekenen van dit verdrag impliceert dat Oekraïne in zekere zin Rusland de rug toekent en de uitgestoken hand van de Europese Unie accepteert.²³ Kiezers zouden bij het referendum zich dus ook kunnen laten leiden door hun attitude ten aanzien van Rusland (in de appendix staat hoe we deze hebben gemeten).

We verwachtten dat een negatieve houding tegenover Rusland gepaard gaat met meer steun voor het verdrag van de Europese Unie met Oekraïne, maar deze verwachting blijkt maar ten dele correct. De groep die het meest positief over Rusland oordeelt, is inderdaad het vaakst van plan om tegen de

²¹ Hobolt 2007. Zie ook Kahneman, Slovic & Tversky 1982; Rosema 2004.

²² Aarts & Van der Kolk 2005; Lubbers 2008; Schuck & De Vreese 2008; Hobolt & Brouard 2011.

²³ Duk 2016.

associatieovereenkomst te stemmen: 71 procent van deze groep kiezers stelt ‘tegen’ te gaan stemmen. Maar de verschillen met de kiezers die het meest negatief over Rusland oordelen zijn beperkt, want bij deze groep bedraagt het percentage tegenstemmers 58 procent. Het zijn, tot onze verrassing, de kiezers die ten aanzien van Rusland een middenpositie innemen die het minst zijn geneigd om tegen te stemmen: 54 procent is dat in december van plan. Kort samengevat kunnen we stellen dat de attitude ten aanzien van Rusland voor aanvang van de campagne geen al te belangrijke rol speelde.

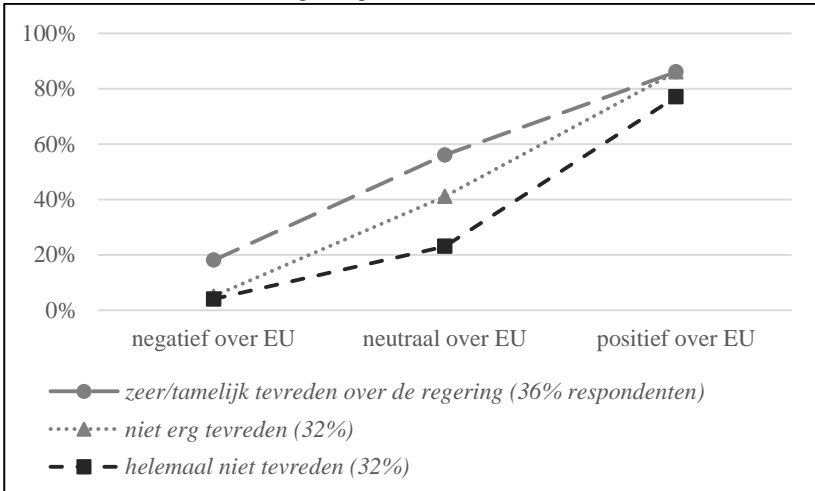
Wanneer we onze aandacht verleggen naar twee andere factoren, de opinie over Europese integratie en het oordeel over de zittende regering, dan zijn de te verwachten patronen wel duidelijk zichtbaar. Naarmate kiezers meer negatief over de Europese integratie oordelen (zie de appendix voor details), zijn zij veel vaker geneigd om tegen de associatieovereenkomst te stemmen. Hoe tevreden kiezers zijn over de regering speelt ook een rol, maar dat effect is beduidend minder sterk.²⁴ Omdat deze twee factoren met elkaar correleren (kiezers die negatief oordelen over de Europese integratie zijn vaker ontevreden over de regering), is het zinvol het effect van beide factoren in samenhang te analyseren.

Figuur 1 op de volgende bladzijde toont dat kiezers die het minst tevreden zijn over de regering én negatief oordelen over Europese integratie, in groten getale van plan zijn om tegen het verdrag stemmen (slechts 4 procent stemt voor). Wanneer we dit vergelijken met kiezers die net zo ontevreden zijn over de regering maar positief zijn over de Europese integratie (een relatief zeldzame combinatie), loopt het percentage voorstanders van het verdrag op tot 77 procent. Op een vergelijkbare wijze loopt het percentage voorstanders van het verdrag bij kiezers die tevreden zijn over de regering op van 18 procent onder de kiezers met de sterkste

²⁴ Hierbij gebruiken we de vraag “Hoe tevreden of ontevreden bent u in het algemeen met wat het huidige kabinet-Rutte (VVD, PvdA) in de afgelopen jaren heeft gedaan?”. De antwoordmogelijkheden waren: ‘zeer tevreden’, ‘tamelijk tevreden’, ‘niet erg tevreden’, en ‘helemaal niet tevreden’. In de analyse zijn de eerste twee samengevoegd, omdat weinig respondenten het eerste antwoord kozen.

euroscopsis tot 86 procent onder de kiezers die het meest positief over de Europese integratie oordelen.

Figuur 1: Percentage kiezers dat van plan was om bij het referendum 'voor' te stemmen in relatie tot het oordeel over Europese integratie en de tevredenheid over de regering.

Bron: I&O Research, december 2015

De tevredenheid over de regering is relatief nog het meest van invloed op het stemgedrag van kiezers die een minder uitgesproken standpunt innemen over Europese integratie. We kunnen uit deze figuur afleiden dat voor aanvang van de campagne de opinie over Europese integratie veel meer gewicht in de schaal legt dan het oordeel over de regering, omdat de stijging van de drie lijnen (in procentpunten) beduidend groter is dan de verticale afstand tussen de bovenste en onderste lijn (in procentpunten). In de ogen van de kiezers is het referendum de facto primair een keuze tussen 'meer' of 'minder' Europese integratie.

Consequenties van de uitslag

De uitslag van het referendum is niet bindend. Mocht de opkomstdrempel van 30 procent worden gehaald én een meerderheid stemt tegen, dan moeten regering en parlement volgens de wet nog steeds een eigen

afweging maken. De vraag rijst derhalve wat zij met de uitslag moeten doen. Om de mening van burgers hierover in kaart te brengen is de volgende tekst voorgelegd aan de respondenten: “Het referendum is geldig bij een opkomst van minimaal 30 procent. De uitslag is echter niet bindend. De Nederlandse regering beslist zelf of zij wel of niet instemt met de Associatieovereenkomst.” Daarna is de vraag gesteld “Stel dat de opkomst bij het referendum 30 procent of meer is, vindt u dat de regering de uitslag van het referendum dan moet volgen, of moet de regering zelf een beslissing nemen?”²⁵

Bij de antwoorden op deze vraag zien we grote verdeeldheid, waarbij respondenten iets meer neigen naar ‘de regering moet de uitslag dan volgen’ (48 procent) dan ‘de regering moet zelf een beslissing nemen’ (41 procent); 12 procent heeft hierover geen mening. De opvattingen van burgers over het al dan niet volgen van de uitslag hangen samen met hun opleidingsniveau. Lager en middelbaar opgeleiden vinden per saldo dat de regering de uitslag moet volgen; hoger opgeleiden vinden dat in meerderheid niet (zie tabel 5).

Tabel 5: Opvattingen over de consequenties van de uitslag: antwoord op de vraag “Stel dat de opkomst bij het referendum 30 procent of meer is, vindt u dat de regering de uitslag van het referendum dan moet volgen, of moet de regering zelf een beslissing nemen?”

	Lager opgeleiden	Middelbaar opgeleiden	Hoger opgeleiden	Allen
De uitslag volgen	56%	57%	40%	48%
Zelf een beslissing nemen	29%	30%	50%	41%
Weet ik niet	15%	13%	10%	12%
Totaal	100%	100%	100%	100%
(N)	(568)	(1040)	(1859)	(3467)

Bron: I&O Research, december 2015

²⁵ Omwille van de begrijpelijkheid en eenvoud van de vraag werd hier gesproken over ‘regering’ en is de rol van het parlement niet expliciet benoemd.

Dit patroon kan voor een deel worden verklaard door de samenhang tussen opleidingsniveau en stemvoorkeur bij het referendum. Bij de tegenstanders van het verdrag met Oekraïne vindt namelijk een ruime meerderheid (75 procent) dat de regering de uitslag moet volgen, terwijl bij de voorstanders een ruime meerderheid (69 procent) vindt dat de regering zelf een beslissing moet nemen. Vooral onder tegenstanders van het verdrag die verwachtten dat een meerderheid tegen zal stemmen, is de opvatting dat de regering deze uitslag niet naast zich neer mag leggen populair (83 procent). Het idee dat het parlement de wil van de meerderheid van de kiezers moet volgen wijkt overigens af van de opvatting over politieke representatie die volksvertegenwoordigers doorgaans hanteren. Er wordt wel onderscheid gemaakt tussen drie rolopvattingen, die overeenkomen met het antwoord op de vraag of Kamerleden zichzelf vooral zien als vertegenwoordigers van de leden van hun partij, van de kiezers van hun partij, of van alle kiezers.²⁶ De tweede opvatting was toen dit onderzoek werd uitgevoerd in Nederland het meest populair, maar bij een referendum wordt parlementariërs als het ware gevraagd of ze die rolopvatting dan tijdelijk willen inruilen voor de derde rolopvatting en rekening willen houden met *alle* kiezers, in plaats van de kiezers van wie zij het mandaat hebben ontvangen. Hoeveel Kamerleden bereid zijn dat te doen als de opkomst meer dan 30 procent bedraagt en een meerderheid tegen stemt, zal na de stemming op 6 april moeten blijken.

Conclusies

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat kiezers nogal verschillend denken over vier vragen ten aanzien van het referendum over het associatieverdrag van de Europese Unie met Oekraïne: of het referendum wenselijk is, of het referendum de gang naar het stemlokaal waard is, of het verdrag door Nederland moet worden geratificeerd, en of de regering de referendumuitslag zou moeten volgen bij een geldig negatief advies van het electoraat. Bij al deze vragen blijken er verschillen te zijn tussen de opvattingen van lager opgeleiden en hoger opgeleiden, wat strookt met het idee dat opleiding tegenwoordig een relevante factor is bij het thema politieke representatie.²⁷

²⁶ Thomassen, Van Schendelen & Zielonka-Goei 1992.

²⁷ Bovens & Wille 2011.

Bij onderwerpen die door burgers als belangrijk worden gepercipieerd lijkt er brede steun te zijn voor het houden van een referendum en zo'n onderwerp is het verdrag van de Europese Unie met Oekraïne niet. Kiezers oordelen over de wenselijkheid van dit referendum minder positief dan zij tien jaar geleden deden met betrekking tot het referendum over de Europese Grondwet. Het animo om te gaan stemmen was in december 2015, dus voor aanvang van de campagneperiode, ook niet overweldigend. Het blijft derhalve afwachten of tijdens de stemming op 6 april de opkomstdrempel van 30 procent gehaald gaat worden. Al met al lijkt het onderwerp in de ogen van kiezers niet een zó belangwekkend besluit dat legitimering via een referendum wenselijk is, wat een belangrijk motief was om de mogelijkheid van een volksraadpleging in de wet op te nemen. Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat het referendum ook niet wordt afgewezen door een meerderheid van de bevolking. De stelling dat het onderwerp zich volstrekt niet leent voor een referendum, hetgeen in het publieke debat wel eens is gesteld, wordt door de meeste kiezers niet onderschreven.

Een tweede motief om burgers de mogelijkheid te geven een referendum te houden, is dat het hun de mogelijkheid geeft om besluiten van hun volksvertegenwoordigers tegen te houden wanneer die niet kunnen rekenen op de steun van de meerderheid van de bevolking. In de Tweede Kamer werd de wet ter goedkeuring van het verdrag met Oekraïne door een ruime meerderheid aangenomen (119 stemmen voor, 31 stemmen tegen). We hebben dit vergeleken met de opvattingen van hun kiezers. In december had twee derde van de kiezers die verwachtten te gaan stemmen bij het referendum al een stemintentie gevormd. Wanneer de fracties hadden gestemd in lijn met de opvattingen van (de meerderheid van) de kiezers van wie zij bij de vorige verkiezingen het mandaat hadden gekregen, dan zou het verdrag door een krappe meerderheid zijn afgekeurd (72 stemmen voor, 78 stemmen tegen). Tegenstanders van het verdrag waren vaker geneigd om te gaan stemmen dan voorstanders, waarbij het soort opkomstdrempel in de referendumwet een rol kan hebben gespeeld. Wanneer het referendum in december was gehouden, zou mede hierdoor een ruime meerderheid van de kiezers het verdrag hebben afgekeurd (38 procent voor en 62 procent tegen); in januari waren de marges kleiner, maar keken de

voorstanders nog steeds tegen een achterstand aan (44 procent voor, 56 procent tegen).

Verder is gebleken dat de eurosceptis, die zich in 2005 manifesteerde in een 'nee' bij het referendum over de Europese Grondwet, opnieuw een vruchtbare bodem is om kiezers te mobiliseren tegen te stemmen. De stemvoorkeur hing sterk samen met de algemene opvatting over de Europese integratie, wat betekent dat de initiatiefnemers er uitstekend in lijken te zijn geslaagd om het referendum op die manier te 'framen'. De mate van tevredenheid over de regering speelde ook een rol, maar veel minder sterk. De mening over het Rusland van Poetin speelde geen noemenswaardige rol. Eén van de interessante vragen voor de komende periode is of deze patronen onder invloed van de campagne zullen veranderen.

Kiezers oordelen verschillend over de vraag of de regering en het parlement de uitslag van het referendum moeten overnemen, indien de opkomstdrempel van 30 procent wordt gehaald. De stemvoorkeur van kiezers speelt hierbij een belangrijke rol: bij de voorstanders van het verdrag vindt een ruime meerderheid dat de regering zelf een beslissing moet nemen, terwijl bij de tegenstanders een ruime meerderheid vindt dat de regering de uitslag moet volgen. Wanneer bij het referendum een meerderheid tegen zou stemmen en de politici in Den Haag besluiten desalniettemin om het verdrag te ratificeren, dan zullen veel kiezers vermoedelijk teleurgesteld zijn en wordt het vertrouwen in de politiek geschaad. Dat is ironisch, omdat voorstanders van het referenduminstrument het juist zien als een manier om vertrouwen te herstellen en de zogenaamde 'kloof' tussen burger en politiek te verkleinen. Interessant is verder dat de partijen die de referendumwet initieerden nu vóór het associatieverdrag zijn, waarbij hun kiezers dat standpunt delen en vinden dat de regering een eventueel negatief advies van het electoraat niet hoeft te volgen. Hoe gaan deze partijen in zo'n situatie het eventueel wel volgen van de negatieve uitslag aan hun kiezers uitleggen?

De belangrijkste conclusie is dat de tegenstanders van het verdrag van de Europese Unie met Oekraïne voor aanvang van de campagne als het ware een dubbele voorsprong hadden. Om te beginnen hadden in december al veel kiezers hun mening gevormd en was een meerderheid van plan om tegen het verdrag te stemmen. Bovendien was het referendum toen al sterk

‘geframed’ als een stemming over ‘meer of minder Europese Unie’. Hierdoor is het voor de voorstanders extra moeilijk om die achterstand in te lopen. Op 6 april 2016 zal blijken of zij desalniettemin in die lastige opgave zijn geslaagd.

Appendix: Onderzoeksverantwoording en schaalconstructie

De onderzoeksgegevens in dit hoofdstuk zijn verzameld op basis van twee vragenlijsten die door I&O Research zijn voorgelegd aan de leden van haar online panel (geen zelfaanmelding). In statistische analyses zijn de data gewogen, zodat de respondenten representatief zijn voor Nederlanders van 18 jaar en ouder met betrekking tot geslacht, leeftijd, provincie en stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012. De eerste meting vond plaats van donderdag 3 december tot en met zondag 20 december 2015. In totaal hebben in deze periode 3.490 Nederlanders aan het onderzoek deelgenomen. Hiervan bestond een deel (19 procent) uit nieuw geworven respondenten, die via een schriftelijke brief waren uitgenodigd om de vragenlijst online in te vullen. De tweede meting vond plaats van dinsdag 12 tot donderdag 21 januari 2016. Hier deden 2.550 respondenten aan mee. Voor meer details, zie ons rapport uit januari 2016 (Kanne, Klein Kranenburg & Rosema 2016).

In de analyses zijn voor het meten van het opleidingsniveau de oorspronkelijke antwoorden tot drie categorieën teruggebracht: laag opgeleid (basisonderwijs, lbo, vmbo, mavo), middelbaar opgeleid (mbo, havo, vwo, mms, hbs), en hoog opgeleid (hbo, wetenschappelijk onderwijs). Bij leeftijd maken we onderscheid tussen vier categorieën: 18-34 jaar, 35-49 jaar, 50-64 jaar, en 65 jaar en ouder.

Om de attitude van respondenten ten aanzien van Europese integratie en hun attitude ten aanzien van Rusland te meten, zijn acht stellingen voorgelegd (zie tabel 6 op de volgende bladzijde). De antwoordcategorieën waren ‘helemaal mee eens’, ‘grotendeels mee eens’, ‘niet mee eens, maar ook niet mee oneens’, ‘grotendeels mee oneens’, ‘helemaal mee oneens’ en ‘weet ik niet’. De volgorde van de stellingen was binnen beide blokken gerandomiseerd. In de tabel zijn de antwoorden vereenvoudigd weergegeven door beide ‘(on)eens-categorieën’ samen te voegen. Een zogeheten factoranalyse toont dat deze acht stellingen feitelijk twee attitudes meten (zie tabel 6 op de volgende bladzijde).

Tabel 6: Publieke opinie ten aanzien van Europese integratie en Rusland

	Eens (%)	Neutraal (%)	Oneens (%)	Weet niet (%)	Factor 1	Factor 2
De Europese integratie is te ver gegaan	49	20	23	7	0.84	0.02
De instellingen van de Europese Unie hebben te veel macht	48	25	19	8	0.75	0.01
Oekraïne moet ooit lid kunnen worden van de Europese Unie	27	29	35	9	-0.74	-0.06
Turkije moet ooit lid kunnen worden van de Europese Unie	21	22	51	6	-0.75	0.06
Rusland vormt een bedreiging voor de vrede in Europa	52	27	15	5	0.02	-0.78
Rusland is verantwoordelijk voor de onrust in Oekraïne	69	18	6	7	0.00	-0.71
De economische sancties tegen Rusland moeten worden opgeheven	25	29	37	9	0.12	0.79
Nederland moet nauwere politieke en culturele banden aanhalen met Rusland	32	35	26	7	-0.05	0.71

Bron: I&O Research, december 2015. Opmerking: De cijfers in de laatste twee kolommen zijn de resultaten (factorladingen) van een factoranalyse (varimax rotatie; *pairwise deletion*; aantal factoren op basis van *scree plot*).

Op basis van de antwoorden op deze acht stellingen is voor elke van beide attitudes een schaal geconstrueerd. De antwoorden zijn eerst genummerd van 1 tot en met 5 ('weet ik niet' is buiten beschouwing gelaten). Vervolgens is voor elke attitude een aparte index-score berekend door het gemiddelde van de waarden van de derde en vierde stelling af te trekken van het

gemiddelde van de waarden van de eerste en tweede stelling (7 procent van de respondenten kreeg geen score, omdat zij bij meerdere items geen mening hadden, waardoor de score niet berekend kon worden). Daarna is deze score zó teruggebracht tot drie categorieën, dat het aantal respondenten in elke categorie zo gelijk mogelijk was. Dit betekent dat wanneer we ergens spreken over een houding die ‘positief’ of ‘negatief’ is ten aanzien van de Europese integratie of Rusland, dat in vergelijking met andere respondenten is.

Geraadpleegde literatuur

Aarts, Kees, Henk van der Kolk, red., 2005

Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet. Amsterdam: Bert Bakker.

Aguiar-Conraria, Luís, Pedro C. Magalhães, 2010

Referendum design, quorum rules, and turnout. *Public Choice*, 144(1), 63-81.

Bovens, Mark, Anchrit Wille, 2011

Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie. Amsterdam: Bert Bakker.

Coffé, Hilde, Ank Michels, 2014

Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35, 1-11.

Commissie-Biesheuvel, 1985

Relatie kiezers–beleidsvorming: referendum en volksinitiatief (Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers–beleidsvorming). Den Haag: Staatsuitgeverij.

Commissie-Ruijs de Beerenbrouck, 1920

Verslag van de Staatscommissie ter voorbereiding van eene herziening van de grondwet. Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij.

Duk, Wierd, 2016

Brussel trok met associatieverdrag Oekraïne veel te grote broek aan. *ThePostOnline* [<http://politiek.tpo.nl>], 6 februari 2016.

Hix, Simon, 2008

What’s wrong with the European Union and how to fix it. London: Polity Press.

Hobolt, Sara Binzer, 2007

Taking cues on Europe? Voter competence and party endorsements in referendums on European integration. *European Journal of Political Research*, 46(2), 151-182.

Hobolt, Sara Binzer, Sylvain Brouard, 2011

Contesting the European Union? Why the Dutch and the French rejected the European Constitution. *Political Research Quarterly*, 64(2), 309-322.

Kahneman, Daniel, Paul Slovic, Amos Tversky, red., 1982

Judgment under uncertainty: heuristics and biases, Cambridge: Cambridge University Press.

Kanne, Peter, Laurens Klein Kranenburg, Martin Rosema, 2016

Het referendum over de Associatieovereenkomst met Oekraïne. Enschede: I&O Research.

Kanne, Peter, Martin Rosema, 2016

Ja-kamp Oekraïne-referendum heeft beter verhaal nodig. Joop [<http://www.joop.nl>], 2 februari 2016.

Kas, Annemarie, 2016

‘Drie kwart kiezer zegt nee tegen verdrag met Oekraïne’, NRC Handelsblad, 9 januari 2016.

Krieken, Koen van der, 2015

Het lokale referendum in Nederland: Een verkenning van de lokale referendumpraktijk in Nederland en scenario's voor de toekomst. Rapport in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Tilburg: Tilburg University.

Lubbers, Marcel, 2008

Regarding the Dutch ‘nee’ to the European Constitution. *European Union Politics*, 9(1), 59-86.

Merriënboer, Johan van, 1999

Carambole! De nacht van Wiegel in de parlementaire geschiedenis. In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (C. C. van Baalen e.a., red., pp. 59-71). Den Haag: Sdu Uitgevers.

Pauly, Marc, 2010

Het quorum bij lokale referenda. *Openbaar Bestuur. Tijdschrift voor Beleid, Organisatie en Politiek*, 20(11), 2-5.

Rosema, Martin, 2004

The sincere vote: A psychological study of voting (proefschrift). Leiden: Universiteit Leiden.

Rosema, Martin, 2005

De stemming in Zwolle: Evaluatie van het referendum op 2 maart 2005 over de verordening op de speelautomatenhallen. Enschede: KennisInstituut Stedelijke Samenleving.

Rosema, Martin, 2006

De stemming in Leeuwarden: Evaluatie van het referendum op 24 mei 2006 over het project Nieuw Zaailand. Enschede: KennisInstituut Stedelijke Samenleving.

Schuck, Andreas R. T., Claes H. De Vreese, 2008

The Dutch No to the EU Constitution: Assessing the role of EU Skepticism and the campaign, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 18(1), 101-128.

Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015

Meer democratie, minder politiek?

Een studie van de publieke opinie in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Thomassen, J. J. A., M.P.C.M. van Schendelen, M.L. Zielonka-Goei, red., 1992.

De geachte afgevaardigde... Hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement, Coutinho, Muiderberg.